

**КИРИЛО ТРАНКВІЛІОН
СТАВРОВЕЦЬКИЙ -
ПРОПОВІДНИК СЛОВА БОЖОГО**

Упорядкування

Богдани Криси, Дарії Сироїд

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
Львів 2017

УДК 821.161.2-1.09:[27-335"16"К.Транквіліон-Ставровецький](06)
К 431

Рецензенти: д-р габ., докт. наук з богослов'я *Марія Горяча*,
канд. істор. наук *Василь Кметь*, член-кор. НАН України *Микола Сулима*

Рекомендовано до друку рішеннями Вчених рад
Гуманітарного факультету Українського католицького університету
(протокол № 10 від 30.12.2014) та
Вченої ради Філологічного факультету Львівського національного
університету імені Івана Франка (протокол № 8 від 20.04.2017)

- К 431 Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого / Упоряд. Богдани Криси, Дарії Сироїд. – Львів: Видавництво УКУ, 2017. – 328 с. – (Серія «Київське християнство», т. 6; Серія «Львівська медієвістика», вип. 5).
ISBN 978-966-2778-82-3

Збірник статей присвячений богословській, духовній і літературній спадщині видатного монаха-богослова, видавця, проповідника й письменника о. Кирила Транквіліона Ставровецького (†1646), однієї з найпомітніших постатей доби культурно-релігійного оновлення в Україні I пол. XVII ст. У міждисциплінарному ключі та в ширшому порівняльному контексті доби раннього бароко, науковці з Німеччини, Польщі й України представляють сучасні дослідницькі підходи до «прочитання» інтелектуального портрету «проповідника слова Божого». Особлива увага авторів зосереджена на таких працях Ставровецького, як *Зерцало богословії* (1618), *Євангеліє учительне* (1619) і *Перло многоцінне* (1646). В основу збірника покладено доповіді, виголошені під час Міжнародної наукової конференції *Кирило Транквіліон Ставровецький – проповідник Слова Божого* (Львів – Унів, 23–25 квітня 2015 р.)

- К 431 Kyrylo Tranquillion-Stavrovetsky – the Preacher of the God's Word // Ed. Bohdana Krysa, Dariya Syroyid. – Lviv: UCU Press, 2017. – 328 pp. – (Series "Kyivan Christianity", vol. 6; Series "Lvivska medievistyka", 5).
ISBN 978-966-2778-82-3

This is a collection of articles that explore theological, spiritual and literary heritage of Kyrylo Tranquillion Stavrovetsky (†1646), a distinguished monastic theologian, preacher, writer and publisher. As one of the most prominent representatives of the ecclesiastical and cultural revival in the 17th c. Ukraine, Stavrovetsky made a lasting impact on theology, literature and practical Church life of the epoch. In this volume, scholars from Germany, Poland and Ukraine using interdisciplinary and comparative approach make an attempt to situate this famous 'preacher of the Word of God' in the broader context of the early Baroque period and draw his intellectual portrait. Contributors focus their research mainly on such works of Stavrovetsky as *Mirror of Theology* [Perlo Mnohotsinnoye] (1618), *Didactic Gospel* [Uchytelnoye Yevanheliye] (1619), and *The Priceless Perl* [Perlo Mnohotsinnoye] (1646). The articles included in this volume were delivered during the international conference under the same title held at the Ukrainian Catholic University (Lviv) and the Monastery of Univ, April 23–25 2015.

ISBN 978-966-2778-82-3

© Видавництво УКУ, макет, 2017

251

Амбівалентність хреста:
концепт двох любовей у пасійній проповіді
Кирила Транквіліона Ставровецького

Ольга МАКСИМЧУК

У статті розглянуто образ хреста, представлений у проповіді *Поученіє пятое о страстях Господних* зі збірника *Євангеліє учительне* Кирила Транквіліона Ставровецького. Виявлено залежність потрактування образу від західних джерел і від апокрифічної спадщини. Простежено апелювання автора до релігійних практик розважань над страстями Христовими. Помічено текстологічні паралелі в різних творах Кирила Транквіліона Ставровецького, що свідчить про метатекстуальність його письма.

Ключові слова: *Євангеліє учительне*, образ хреста, «тематичний ключ», апокрифічні мотиви, пасійні медитації, наслідування Христа.

Український бароковий автор «домогилянського» періоду Кирило Транквіліон Ставровецький залишив порівняно невелику за обсягом, але різноманітну за жанрами та призначенням творчу спадщину. Попри те, що останнім часом інтерес до постаті Кирила зростає, залишається ще чимало відкритих дослідницьких питань, пов'язаних із його доробком. Зокрема, плідним може виявитися детальне вивчення тематологічного рівня його текстів.

Матеріалом для нашої розвідки слугує *Поученіє пятое о страстях Господних* Кирила Транквіліона Ставровецького зі збірника проповідей *Євангеліє учительне* (1619). Це *Поученіє* знаходимо в першій половині збірника, яка містить проповіді на неділі та деякі перехідні (рухомі) свята церковного календаря, зокрема на Великдень і на події Страсного тижня. За спостереженнями Сергія Маслова, зазвичай Кирило Транквіліон Ставровецький обмежувався однією проповіддю на певне свято¹, проте є

¹ С. Маслов. *Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-литературной монографии*. Київ 1984, с. 87.

і винятки. Приміром, на Великий четвер автор запропонував п'ять повчань, число яких, за його задумом, мало би символізувати п'ять ран Христових². Проповіді Кирила Транквіліона Ставровецького побудовано за традиційним для учительних евангелій принципом. Спершу – вступ, потому – цитати зі Святого Письма (зазвичай евангельське читання на цей день), а далі – коментарі проповідника, його тлумачення біблійного фрагмента³. Кожне повчання зі збірника Кирила Транквіліона Ставровецького складається з двох частин, яким передують окремі заголовки. У нашій статті увагу зосереджено на першій частині *Поученія п'ятого о страстех Господних*, яка має назву «О осужденію Христовѣ на смерть поносную, о кротости и о терпенію его и о незлобію», бо саме в цій частині автор звернувся до образу хреста, який і є предметом запропонованої студії.

Закономірно, що хрест – знаряддя тортур і страти Ісуса – є смисловим осердям проповіді, присвяченої страстям Христовим. Однак вибір центрального образу в тексті має ще й полемічне підґрунтя, бо ж відомо, що творчість Кирила Транквіліона Ставровецького часто містить елементи полеміки з ученнями раннього протестантизму. В *Поученіі* також помітні дискусійні настрої автора, котрий прагнув довести своїм опонентам необхідність співпереживати Господнім стражданням через постійні згадки «дерева хресного»: «Єдали и нам не достоит плакати муки и смерти Христовы, яко еретецы глаголют? Да не будет»⁴. У своєму *Поученіі* український проповідник дискутував із представниками протестантських течій, котрі відмовилися від спеціальних розмірковувань на тему страстей Христових. Відомо, що Жан Кальвін критикував традицію оздоблювати храми хрестами, закликаючи споглядати розіп'ятого Ісуса духовними очима⁵, а Мартин Лютер несхвально відгукувався про католицькі практики пасійних медитацій⁶. Можливо, саме з останнім і полемізував український автор, свідомо чи несвідомо наслідуючи своїх католицьких сучасників. Приміром, подібну дискусію

² Кирило Транквіліон Ставровецький. *Евангеліє Учителное*. Рохманів 1619, арк. 77 зв.

³ С. Маслов. *Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность*, с. 89.

⁴ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Евангеліє Учителное*, арк. 106 зв.

⁵ Ж. Кальвін. *Наставление в христианской вере*: В 3-х т., т. 1 / пер. з фр. А. Д. Бакулов. Москва 1997, с. 99–100.

⁶ Див.: С. Karant-Nunn Susan. *The Reformation of Feeling: Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany*. London 2012, с. 142.

з лютеранами можна знайти у творах священника-єзуїта, доктора Церкви Петра Канізія (XVI ст.), який засуджував тих, хто шукає у спогляданні хреста лише розради і не плаче над страстями Ісуса разом із Його Матір'ю та учнями⁷.

При аналізі першої частини «Поученія» ми спробуємо використати принципи інтерпретації, які запропонував італійський славіст Рикардо Піккіо в його студіях над давньоруською літературою. Піккіо вважав, що більшість текстів *Slavia Orthodoxa* містить так званий «тематичний ключ» – біблійну цитату чи алюзію, в якій закладено основну ідею твору⁸. Цей «ключ» розташовували у спеціально маркованій позиції – зазвичай на початку тексту: в його перших рядках або відразу після вступної частини⁹. Визначивши цей «тематичний ключ», можна зрозуміти принципи добору інших цитат зі Святого Письма і те, як їх розумів середньовічний автор.

Представники української ранньомодерної літератури могли керуватись іншими правилами творчого процесу, зокрема при написанні проповідей нового, «латинського типу». Втім, як припускаємо, в деяких випадках пошук «тематичного ключа» в українських текстах XVII ст. теж є доцільним.

Видається, що «тематичним ключем» проповіді Ставровецького є парафраз стиха з Євангелія від Йоана (3, 16), який уміщено на початку першої частини *Поученія*: «Но и ты нынѣ душе боголюбиваа, от сна лѣности вѣстани и вся темнаа и суетнаа мира сего остави, и вѣзведи очи умныи вѣ свѣт небесной премудрости, яко да в нем узриши дивное смотреніе Божіе, имже съдѣловает спасеніе твое: *так о бо вѣзлюби Бог мира и тебе живуцую в нем, яко и Сына своего єдинородного дал єст за тя, на смерть поносную и срамотную*»¹⁰ (курсив наш – О. М.). На користь цієї тези свідчить те, що автор знов апелює до цього самого біблійного стиха вже наприкінці першої частини повчання, ніби підсумовуючи свій виклад: «Страданіе и крест его честный, свѣтит нам красотою, украшен бо на всѣ чєтыри страны, каменни многоцѣнными, чєтырма

⁷ C. Karant-Nunn Susan. *The Reformation of Feeling*, с. 39.

⁸ R. Picchio. The Function of Biblical Thematic Clues in the Literary Code of «Slavia Orthodoxa» // *Slavica Hierosolymitana*, т. 1. 1977, с. 6.

⁹ R. Picchio. The Function of Biblical Thematic Clues in the Literary Code of «Slavia Orthodoxa», с. 6.

¹⁰ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Євангеліє Учителное*, арк. 105. Пор. із Острозької Біблії: «Так о бо вѣзлюби Бог мир, яко и Сына своего єдинородного дал єсть, да всяк вѣруай в онь не погибнет, но имать живот вѣчный» (Йо. 3, 16).

добродѣтелми. Любовію, терпенієм, послушанієм, смиренієм¹¹. Любовію свыше, так бо възлюби Бог мира, яко Сына своего възлюбленного предал на смерть за ны, такожде и Сын его възлюби врагов своих убивающих его, и распинающих и моляшеса за них»¹² (курсив наш – О. М.).

Отже, у євангельській цитаті Йо. 3, 16 бачимо поєднання двох понять: любови та смерти, – до яких постійно звертається проповідник у своєму Поучені. Для Кирила Транквіліона Ставровецького Божу ласку явлено найбільшою мірою через смерть Ісуса на хресті. Тому, стверджував проповідник, Господня любов до свого творіння становить одну половину хресного тягара. Натомість його друга половина – це гріхи людства, яке відпало від Бога: «Но зри разумным оком, яко єдина часть крестной тяготи, ты єси о душе з грѣхами твоими. Паки же другаа часть крестной тяготи любов его безмѣрнаа к тебѣ»¹³. Далі в тексті автор іще раз повторив ту саму думку, вклавши її на цього разу в уста Господа: «Милость моя, и множество грѣхов твоих, сіа ми сѣтвори»¹⁴. Водночас Кирило Транквіліон Ставровецький подав природу гріха теж як любов, але не справжню, а викривлену, зіпсуту, спрямовану на негідні речі (самозакоханість, тяжіння до минутих благ цього світу: багатства, слави, тілесної насолоди), – любов, «котораа єст коренем всякого зла, от неяже вырастают три лѣторасли, зѣло души моеї шкодивый, любов тщеславїа, чести желаніе в мирѣ сем, любов имѣнїа и всякого сластолюбїа»¹⁵. Таким чином, можна сказати, що хресних страждань Ісусові завдають дві любові: його милість до людей і людська прив'язаність до гріховного світу, яку в тексті репрезентують п'ять фізіологічних відчуттів, що ніби символічно унаочнюють людську тілесність: «О небеса нядра и врата своа

¹¹ Уявлення про чотири чесноти Ісуса, що їх символізують чотири рамена хреста, український проповідник запозичив, найімовірніше, з першої проповіді Бернара Клервоського на Христове Воскресення (див.: Bernard of Clairvaux. *Sermons for Lent and the Easter Season* / пер. Irene Edmonds. Collegeville, с. 134). Не можна з певністю сказати, чи Кирило читав Бернара безпосередньо. Прикметно, що, описуючи символічне значення чотирьох сторін «дерева хресного», Ставровецький використав на підтвердження своєї думки інші цитати зі Святого Письма, ніж католицький богослов. Припускаємо, що Бернарове тлумачення могло бути запозичене з якихось джерел-посередників. Наприклад, цю саму інтерпретацію рамен хреста Господнього, та вже без біблійних цитат, уміщено в пасійному оповіданні з житійного компендіюму «Золота легенда» Якопо з Ворацо (Якова Ворагінського).

¹² Кирило Транквіліон Ставровецький. *Євангеліє Учителное*, арк. 110.

¹³ Там само, арк. 105 зв.

¹⁴ Там само, арк. 109 зв.

¹⁵ Там само, арк. 108.

отворѣте, а вы херовиимскіи чїнове, в ужасѣ очи вашѣ плачливе на землю обратѣте. И вы серафимскіи родове, с удивленіем зрѣте творца и царя вашего, на крестѣ руцѣ простершаго за мою руку простершую на древѣ в породѣ райской. И горкую болезнь подѣмлет, за вкушеніе мое сладкой пицѣ. И обнажается за обнаженіе мое в породѣ; да мя паки облечь в первую одежду и за пять чувств телесных»¹⁶. «През которіх смерть вѣчнаа яко през дверѣ входит до душ нашіх за которіх Христос приѣмлет пять ран», – додав проповідник у маргіналії навпроти основного тексту¹⁷.

Символічний зв'язок між п'ятьма відчуттями, які призводять до гріха, і п'ятьма ранами Господніми, що рятують душу від погибелі, часто актуалізували в середньовічній європейській культурі. Вважали, що задля спокути людських провин страждань мали зазнати всі п'ять відчуттів Ісуса¹⁸. Наприклад, розповідь про муки Ісуса через Його зір, слух, нюх, смак і тактильне сприйняття вміщено в *Золотій легенді*¹⁹ – латиномовному житійному збірнику, який уклав у XIII ст. Якопо з Ворацо. Перекладену багатьма європейськими мовами, цю книгу знали також і в Україні²⁰, тож вона могла вплинути і на творчість Кирила Транквіліона Ставровецького. У тексті його *Поученія* також можна знайти приклади «класифікації» страждань Ісуса залежно від органів людських чуттів: «Очи Господнѣ плачливыи за грѣхы твои, погубляют твоє смѣхотвореніе, и хлпетаня, и блудное зрѣніе убивают. Уха єго святыи иже слышаху хуленія, досаду и всяко безчестіе: сїи погубляют в тебѣ, нетрѣпеніе твоє, иже єдиногo слова не стрѣпиш от врага твоего, и от ближнего твоего»²¹.

Відтак проповідник запропонував свій «рецепт» повернення грішних душ до Бога. Для нього вкрай важливим було вміння співпереживати мукам Христа, і саме таке співчуття в його проповіді уможливило щире покаяння грішників і перетворення їхніх негідних схильностей

¹⁶ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Евангеліє Учителное*, арк. 108.

¹⁷ Там само.

¹⁸ R. Jütte. *A History of the Senses: From Antiquity to Cyberspace* / пер. J. Lynn. Cambridge 2005, с. 76.

¹⁹ Jacobus de Voragine. *The Golden Legend: The Passion of Our Lord* (www.legacy.fordham.edu).

²⁰ Н. Яковенко. Освоєння «чужого» сакрального простору (католицькі святі та чуда у прикладах Йоаникія Галятовського) // *Київська академія* 11 (2013) 25, 31, 54; И. В. Нарусевич. *Житие Марии Магдалины в «Золотой легенде» Якова Ворагинского* (www.globalfolio.net).

²¹ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Евангеліє Учителное*, арк. 109 зв.

на істинну любов до Творця. Кирило Транквіліон Ставровецький навів приклад ерусалимських жінок, котрі йшли за Ісусом на Його хресній до-розі й оплакували Його страту: «Послѣдуй же и ты христолюбиваа душе, с пречистою Дѣвою Христу, на том плачливом пути, и помози ему нести креста, през жалѣніе сердца твоего. Съедини слезы твои въедино, съ сле-зами оных благочестивых жен, яже идуще въ слѣд Христа плачут»²².

Взірець співстраждання з Ісусом у Його страстях – це Богородиця, котра є свідком принижень і смерті Свого Сина. Очевидно, тут автор керувався і деякими апокрифічними сюжетами, і євангельськими дже-релами, що спричинилися до постання в літературі популярного моти-ву богородичних плачів та низки іконографічних сюжетів у католицькій і православній традиціях, які зображують зранену горем Матір Ісуса (Pietà, Mater dolorosa, Stabat Mater, Семистрільна). Можливо, як при-пускає Тетяна Трофименко, на творчість Кирила вплинули «так звані “*historia passionis*”, своєрідні релігійні романи, що містили дуже доклад-ний опис фізичних страждань Христа, а також підкреслювали співстраж-дання Марії муці Сина»²³.

Щоби слухачі та читачі проповіді змогли співпереживати Господні муки, Кирило Транквіліон Ставровецький залучив до тексту детальні та натуралістичні описи катувань Христа. Така п'рактика суголосна бароко-вій «естетиці потворного», що походила з потреби «зворушити людину... цієї неспокоїної, змінливої, бурхливої доби»²⁴. Саме тому «картини мук Христових або «умученій» святих ніколи ще не посідали такої доскона-лості, як у цей час»²⁵. Однак у *Поученіи* розгорнена розповідь про Ісусові страждання є не стільки даниною літературній моді, скільки прийомом, який слугував для досягнення мети тексту: емоційно вразити реципієн-тів, аби, співстраждаючи, вони розкаялись у своїх провиних і полишили всі гріховні схильності й уподобання:

«Ты же нынѣ всякаа христолюбиваа душе, zde умилися и познавай яко сіа мука крестнаа была найболшаа зо всѣх мук телесных ихже Господь твой притрѣпѣ тебе ради. Ибо сіа смерть крестнаа была най-тяжшаа в болезнях, в поношенію и срамотѣ, тогда понеже язвы были

²² Кирило Транквіліон Ставровецький. *Євангеліє Учителное*, арк. 106 зв.

²³ Т. Трофименко. *Збірка «Перло многоцѣнное» Кирила Транквіліона Ставровецького в контексті барокової культури: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків 2003, с. 8.*

²⁴ Д. Чижевський. *Поза межами краси (до естетики барокової літератури)*. Нью-Йорк 1952, с. 5.

²⁵ Там само, с. 9.

на руку его и ногу, на мѣстѣ жилном и паче всякого уда болезненном. К тому повѣшенное тѣло челоуѣка, не абіе умираа, якоже прочіи, но длъго мучашеся и тѣло стоащее на воздусѣ на гвоздех повѣшенное, естеством своим тягнеше на дол, и болшіи раны разширяет и болезній придает, жилы потягающе»²⁶.

Зображуючи муки Спасителя, породжені Його любов'ю до людей, автор застосовував ампліфікацію, а також подеколи переходив на римовану прозу, яка дуже нагадує деякі рядки з віршованої *Похвалы под метри страстей Христових*, уміщеної у книзі Кирила Транквіліона Ставровецького *Перло многоцѣнное* (1646): «...Онѣй душелюбнѣй пеликан небеснѣй видѣвъ тя умрѣшую, и от змѣя ядом грѣховным надхненую, съ жалѣніем и любовію приходит на тя, прѣси и ребро свое отворяет, и кров свою на тя испуцает, да тою тебе умрѣшую оживит, и сам за тя умирает, и душу свою добрый пастыр полагает»²⁷ (курсив наш. – О. М.). У *Похвалѣ* український автор теж подібно звертався до запозиченого з *Фізіолога* образу Пелікана, що свідчить про метатекстуальність Кирилового письма:

Пеликане мой небесній чадолюбивый,
Милостю бозкою над грѣшними запалчивый,
Яко видѣлесь мя от змѣя пекелного
Ядом грѣховным надхненного
И смертю вѣчною лютѣ уморенного.
Прето копіем хвалебній перси свои отворяеш
И кров свою пресвятую нещадно на душу мою вливаеш
И тою мене въ живот вѣчный нынѣ оживляеш,
А сам межи грѣшниками срамотне умираеш
А кровію твоєю грѣхи нашѣ омываеш²⁸ (курсив наш. – О. М.).

Кирило Транквіліон Ставровецький використав у проповіді оригінальний образ Христа-дзеркала («зрѣцало»), щоби показати, що хресні муки Спасителя перетворюють – ніби віддзеркалюють – зіпсуті схильності людини на їхню протилежність – справжню любов, почуття сердечної вдячності до Господа, Який так страждає на Голготі за наші гріхи. «И в нем яко в зрѣцалѣ узриши, яко он губит грѣхи твои, и крест его убивает всякое вѣжделѣніе злое в души твоей. Та послѣдняя нищета и нагота Господа твоего, погубляет вся збытки, суетіа твоего. Вѣнец грѣховный, сей

²⁶ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Евангеліе Учителное*, арк. 107 зв.–108.

²⁷ Там само, арк. 105 зв.

²⁸ *Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст.* / упоряд. В. Колосова, В. Кречотень. Київ 1978, с. 296.

разоряет всякое высокоуміе и грѣдыню низлагает сердца твоего. Та горкаа чаша оцту и желчи, отмещет всякое обяденіе и пянство твое и бесѣды щебетливыи. Руцѣ же Господнѣ простертыи на обатіе враг его; разоряют и убивают гнѣв и ярость в сердци твоєм... Всѣх убо грѣхов твоих, смерть Христова и крест его, ест уврачеваніем и убіеніем. И вес Господь от врѣху главы, даж до ногу, *ест нам зрѣцалом на крестѣ, и в нем яко въ свѣтъ, узрим свѣтъ всякого съврѣшенства, благочестіа христіанского*²⁹ (курсив наш. – О. М.). Можна припустити, що образ дзеркала Кирило запозичив із Другого послання апостола Павла до Коринтян (3, 18), а точніше, з якогось польського перекладу Святого Письма, бо в Острозькій Біблії в цьому стиху про дзеркало не згадано³⁰. Приміром, український проповідник міг спиратися на Біблію Якуба Вуека (Новий Завіт – 1593, повне видання – 1599), що згодом здобув популярність серед українських авторів-вихованців Києво-Могилянського колегіуму³¹. Отже, у Біблії Вуекового перекладу йдеться про споглядання, ніби в дзеркалі, саява Господньої слави та про її здатність перетворювати людину: «А ты *wszyŝcy, odkrytym obliczem chwałę Pańską iako w zwierćiedle upatruiąc, w toŝ wyobrazenie przemienieni bywamy z iasności w iasność, jako od Ducha Pańskiego*»³² (курсив наш. – О. М.). Загалом, символіку дзеркала часто актуалізували у християнській культурі, зокрема й у ранньомодерну епоху. До неї вдавався, наприклад, Хуан Де Ля Крус (Йоан від Хреста) у своїй праці «Сходження на гору Кармель», називаючи пам'ять і уяву віддзеркаленням реальности, яку сприймає людина³³. Дзеркалом усякої чесноти і досконалости називав Господній хрест Корнелій а Ляпідє, бо, за його словами, саме на хресті Ісус виявив смирення, вбогість, терпіння, стійкість, вірність, умертвіння плоті і любов до людей³⁴.

Спасителя іменовано у проповіді не лише Господом, а й возлюбленим Женихом. У цьому випадку джерелом образности для Кирила Транквіліона Ставровецького слугувала старозавітна книга – Пісня пісень. Український проповідник звертався до неї, щоби відобразити

²⁹ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Євангеліє Учителное*, арк. 109 зв.–110.

³⁰ «Мы же все откровенном лицем славу Господню взирающе, в тойже образ преобразуемся от славы в славу, якоже от Духа Господня» (2 Кор. 3, 18).

³¹ В. Сімович. Спроби перекладу Святого Письма у творах Й. Галятовського // *Записки НТШ*, т 99, ч. 2. 1930, с. 59.

³² *Nowy Testament Pana naszego Iesususa Christusa*. Kraków 1593, с. 629.

³³ Св. Йоан від Хреста. *Сходження на гору Кармель*. Львів 2015, с. 220.

³⁴ *The Great Commentary of Cornelius À Lapide*, т. 3: *S. Matthew's Gospel*, глава XXII to XXVIII / пер. T. W. Mossman. London 1891; *S. Mark's Gospel – Complete*, с. 288.

у своєму тексті всю повноту взаємної любови Христа і його нареченої – викупленої душі та народженої Церкви. Цікаво, що в цитатах із Пісні пісень, які звеличують кохання, повноту земного життя, Кирило вбачав пророцтва про страждання та загибель Христа. Наприклад, полуденний відпочинок пастушка посеред отар (Пп. 1, 7) означав для письменника ніщо інше, як смертний сон Ісуса на хресті: «Ты же душе моя възри на крест, се бо имаши спасителя своего, и жениха твоего възлюбленного и деже почивает, и где пасе козлища своя в полудне³⁵. Козлища многогрѣшного рода человѣча пасе, и заворочает от грѣха, от геены от смерти вѣчной. И хранит от лва пекелного и отгонит от стада своего невидимых волков, сил дѣмонских: *самже почивает и спит плотию в полудне на ложи крестном*»³⁶ (курсив наш. – О. М.). Варто сказати, що таке, здавалося би, незвичне пасійне тлумачення любовних образів із Пісні пісень спирається на доробок багатьох християнських екзегетів, котрі сприймали образність Пісні пісень як передбачення Господньої муки. Серед них можна назвати Оригена³⁷, Кирила Єрусалимського³⁸, Амвросія Медіолянського³⁹, Ніла Анкирського (Синаїта)⁴⁰, Філона Карпафійського⁴¹. Філонові коментарі на Пісню пісень теж містять пасійну інтерпретацію стиха Пп. 1, 7, подібну до тієї, яку пропонував Кирило (полуденний відпочинок – час розп'яття Христа): «Възлюблена бывши, любить и глагълить: “Възвъсти ми, егоже възлюби душа моя, кдѣ пасеши, кдѣ почиваеши в полудне”, въ врѣмя страсти часа, егда “от шестаго часа до девятого тма бысть”»⁴² (курсив наш. – О. М.).

³⁵ Пор. в Острозькій Біблії: «Възвъсти ми егоже възлюби душа моя, гдѣ пасеши и где опочиваеши в полудне... Аще не увѣде самую тебе добру в женах, изыйди ты в пятах паств, и паси козлища твоя у куцей пастырских» (Пісн. 1, 7–8).

³⁶ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Євангеліє Учителное*, арк. 109–109 зв.

³⁷ Ориген. Перевод двух бесед Оригена на книгу Песнь Песней // *Библиотека творений св. Отцов и учителей церкви западных, издаваемая при Киевской Духовной Академии*, кн. 11, ч. 6. Київ 1880, с. 155.

³⁸ Кирилл Иерусалимский. *Творения иже во святых отца нашего Кирилла, архиепископа Иерусалимского*. Москва 1855, с. 387–388.

³⁹ *Библейские комментарии отцов Церкви и других авторов I–VIII ст. Ветхий Завет*: В 28-х т., т. 9: Притчи Соломона, Книга Екклесиаста, Песнь Песней / пер. с англ., греч., лат., копт. и сир.; под редакцией Дж. Роберта Райта; русское издание под редакцией Д. С. Бирюкова. Тверь 2012, с. 339.

⁴⁰ *Библейские комментарии отцов Церкви и других авторов I–VIII ст.*, с. 335.

⁴¹ А. А. Алексеев. *Песнь песней в древней славяно-русской письменности*. Санкт-Петербург 2002, с. 69, 72, 93, 103.

⁴² Там само, с. 69.

Мотив смертного сну пов'язаний в *Поученні* з образом «ложа крестного», на якому простерто Ісусове тіло⁴³. Схоже уявлення про хрест Господній можна побачити в інших українських творах доби Бароко. Наприклад, подібний образ з'являється в київській шкільній драмі 1703 року «Мудрость предвѣчная». Персонажі, представлені у п'єсі алегоричними фігурами християнських чеснот, намагаються зняти з хреста тіло померлого Ісуса, Якого у п'єсі репрезентує чеснота Любови:

Увы древо, Любве ложе	Скровавленно! О мой Боже,
О мой Боже, ты сам вѣдче,	Скорби моеї самовѣдче!
Любви ложе, увы, древо	Все во кровѣ, ах, сицево!
Аз тя, древо, знак мой мѣю,	Поки естем, поки жию ⁴⁴ .

Утім, імовірно, порівняння хреста з ложем базовано не лише на бароковому концептизмі, а й на авторитеті святоотцівської спадщини. Зокрема, у «Бесіді про розслабленого при купелі» Кирило Єрусалимський зіставляв знаряддя Господньої страти з ношами царя Соломона⁴⁵ (Пп. 3, 7).

Подібну метафору хреста-ложа можна побачити й у сакральному мистецтві того часу: поширений у ранньомодерній Україні тип ікони «Спас недріманне око» представляє маленького Ісуса, Який спить на хресті, мов на дерев'яному ліжку⁴⁶.

Кирило Транквіліон Ставровецький, дотримуючись усталеної у християнстві традиції, часто використовував метафору «хресного дерева». При цьому він актуалізував біблійний претекст, порівнюючи хрест із деревом, згаданим в Одкровенні Йоана Богослова⁴⁷: «...Ибо наша любовь самых себе, ест деревом смерти. Смерть же Господня ест врачевание смерти нашей. Та бывает уврачевана през благословенный плод оногo дерева крестного, егоже листвие исцѣление всѣм языком и многим народом: листвие и плод, страдание муки болезни Господа нашего Иус Христа»⁴⁸. Крім того, розрізняючи хрест як дерево зцілення, тобто життя

⁴³ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Евангеліє Учителное*, арк. 107, 109 зв.

⁴⁴ В. Резанов. *Драма українська*, вип. 3: Шкільні діїства великоднього циклу. *Додатки*. Київ 1925, с. 211.

⁴⁵ Кирилл Иерусалимский. *Творения иже во святых отца нашего Кирилла*, с. 388.

⁴⁶ В. Пуцко. «Недріманне око» – українська іконографічна тема XVIII ст. // *Людина і світ* 11–12 (1995) 34–36.

⁴⁷ З Острозької Біблії: «И оба полы рѣкы древо животное, иже творит плод дванадесяте, на кыйждо мѣсяць въздая плод свой. И листвие древу въ исцѣление языком» (Од. 22, 2).

⁴⁸ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Евангеліє Учителное*, арк. 108 зв.

вічного, і людську гріховність як дерево смерти, проповідник, здається, звертався також до історії про гріхопадіння перших людей. Зв'язок книги Буття з євангельськими подіями на Голготі відображено в деяких апокрифах, згідно з якими хрест було виготовлено з «літорослі», що походила з едемського саду (див., наприклад, рукопис о. Теодора з Дубівця, опублікований у другому томі «Апокрифів і легенд з українських рукописів» Івана Франка⁴⁹). Тому ще одним джерелом для образу хресного дерева у проповіді Кирила могли бути апокрифічні передання.

Отже, як бачимо, прославляючи Господній хрест, що його утворили Господня любов до людей і до людського – грішного – світу, Кирило Транквіліон Ставровецький закликав свою паству через співчуття в усьому наслідувати Ісуса: і в Його стражданні, й у Його терпінні. Можливо, на українського проповідника вплинув добре відомий у бароковій Україні твір Томи Кемпійського *Про наслідування Христа*. Леонід Ушкалов зазначив, що трактат монаха-августинця не лише входив до обов'язкової лектури тогочасних студентів у будь-якій «високій школі», а й резонував із настроями доби, представники якої «шукали сенс і виправдання людського життя у взорованій на Христі праведності»⁵⁰. Своєрідний кордоцентризм Кемпійця, про який також писав Ушкалов, суголосний Кириловим закликам до духовного єднання з Ісусом у Його немочах і випробуваннях, що стає можливим завдяки відкритому, чутливому до мук Спасителя серцю: «И зъло достоит плакати умиленною душею, и съкрушенным *сердцем*. Ибо не укаряет Христос плачу оных жен, которій походит от естетства, и украшенного *сердца*. Но сіа у них отмещет, понеже плакаху по нем, якобы от всѣх опущеннаго, и бѣднѣйшаго, и разумѣли о нем яко не може избѣчи из рук враг своих; не вѣдяху бо яко волею терпит за грѣхы нашѣ»⁵¹ (курсив наш. – О. М.).

Як і Кирило Транквіліон Ставровецький, середньовічний мислитель у своєму творі також вихваляв спасительний хрест і чесноту терпіння, що дає можливість уподібнитися до Ісуса (кн. 2, гл. 11–12: «Про невеличке число приятелів хреста Ісусового», «Про царську дорогу св. хреста»). Зрештою, обидва автори апелювали до того самого стиха з Послання апостола Павла до Римлян (Рим. 8, 17), обіцяючи небесну радість тим, хто

⁴⁹ *Апокрифи і легенди з українських рукописів*: У 5-ти т., т. 2 / зібрав, упорядкував і пояснив І. Франко. Львів 2006, с. 242–245.

⁵⁰ Л. Ушкалов. «Про наслідування Христа» в Україні (ескіз на Різдво) (www.kharkiv-nsru.org.ua).

⁵¹ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Євангеліє Учителное*, арк. 106 зв.

страждав заради Спасителя⁵². Перефразовуючи біблійну цитату, Кирило Транквіліон Ставровецький обіцяв: співпереживання з Господом перетвориться на співрадість із Ним, адже «аще бо съ Христом страждеш, съ Христом и прославишся»⁵³.

**The Ambivalence of the Cross: The Concept of Two Loves
in Kyrylo Tranquillon Stavrovetsky's
Homily on the Passion of Christ**

Olha Maksymchuk

The article deals with the image of Cross represented in The Fifth Homily on the Passions of Our Lord [Poucheniye Piatoye o Strastiekh Hospodnykh] from Kyrylo Tranquillon Stavrovetsky's *Didactic Gospel* [Yevanheliye Uchytelnoye]. The author of the article has detected dependence of the image interpretation on Western sources and the apocryphal legacy and traced Kyrylo's appeal to the religious practices of meditations about the Passion of Christ. It has been also noticed that textual parallels in various works by Kyrylo Tranquillon Stavrovetsky testify of a metatextual character of his writing.

Keywords: *The Didactic Gospel*, image of the Cross, thematic clue, apocryphal motifs, meditations on the Passion, imitation of Christ.

⁵² Тома Кемпійський. *Наслідування Христа* / пер. на укр. д-р Й. Боцян. Львів 2010, с. 101.

⁵³ Кирило Транквіліон Ставровецький. *Євангеліє Учителное*, арк. 110. Пор. в Острозькій Біблії: «Понеже с ним стражем, да и с ним прославимся» (Рим. 8, 17).